

המִשְׁנָה – רובע האמידים של ירושלים בשלהי ימי הבית הראשון

גבריאל ברקאי

המחלקה ללימודי ארץ-ישראל, אוניברסיטת בר-אילן

מחקרי יהודה ושומרון כרך תשיעי, תשנ"ט

דעת, אתר לימודי יהדות ורוח. www.daat.ac.il

המִשְׁנָה במקרא הוא מקום מגוריה של חולדה הנביאה ואחד הרובעים של העיר ירושלים: "...והיא יִשְׁבֶּת בְּיְרוּשָׁלַם בְּמִשְׁנָה..." (מלכים ב כב:ד; דברי הימים ב לד:כב).¹ משנה נזכר פעם נוספת בדברי הנביא צפניה, בתיאור אירועי יום ה' בירושלים, במסגרת אזכור שמות טופוגרפיים ירושלמיים נוספים – שער עיר ושלושה שמות של שכונות או של חלקי עיר: "...קול צֶעֱקָה מִשְׁעַר הַדְּגָיִם וְלִלְחָה מִן־הַמִּשְׁנָה, וְשֹׁבֵר דָּוָל מִהַגְּבֻעוֹת" (צפניה א:ג). הדבר הבולט ביותר ברשימת השמות המופיעים בנבואות צפניה בפסוק זה ובאלה שאחריו הוא הפירוט של מוקדי הפעילות והחיים התוססים של ירושלים, שלא היו לטעמו של הנביא. למוקדי פעילות אלה צופה הנביא עונש אלוהי, שיבוא עליהם. הוא הזכיר את שער הדגים, את המשנה, את הגבעות ואת המכתש.² מקומות אלה היו כנראה לב הפעילות של האצולה באותה עת, והיו מרוחקים מן הגרעין הקדום של העיר – הוא התל הקדום של "עיר דוד" שבדרום-מזרח ירושלים.

לדברי הנביא צפניה על רובע המשנה ועל סביבתו יש קשר צורני בולט, ואף שימוש באותן מילים עצמן, עם נבואת ירמיהו על חורבן בבל: "קול צֶעֱקָה מִבְּבֶל, וְשֹׁבֵר דָּוָל מֵאֶרֶץ כְּשָׂדִים..." (ירמיהו נא:גד-נה) ועם נבואתו על חורבן אדום: "קול צֶעֱקָה מִחֶרְבָּיִם, שֹׁד וְשֹׁבֵר דָּוָל. וְשֹׁבֵרָה מוֹאָב, הַשְּׂמִיעוּ עֲצָקָה צְעִירִיָּה..." (שם מח:ג-ה). מסתבר, כי אלה הם קטעי נבואות חורבן, שאותה נוסחה חוזרת בהן בשינוי הטופונימיים. בדברי הנביא צפניה על חורבן ירושלים ושכונותיה אין כל סדר גיאוגרפי הגיוני של הציונים הטופוגרפיים, וכך גם בדברי ירמיהו על חורבן מואב, המזכירים את חורונים, צוער (צעיריה), מעלה הלוחית, מורד חורונים וערוער ללא סדר גיאוגרפי כלשהו. נ' אביגד (1980, 54), אך אין הדבר מסתבר. תיאור ציורי של מרחקים הגדלים והולכים" (אביגד, 1980, 54), אך אין הדבר מסתבר. הבנה כזו של דברי צפניה מבוססת על זיהוי "הגבעות" שבדבריו עם אזור חוף-עירוני, לא בנוי, של גבעות חשופות. אך על פי צפניה קשורים הציונים הטופוגרפיים כולם לאזורים, ששרים, בעלי שררה ועשירי העיר ישבו בהם ואשר מנהגיהם, פילחניהם הזרים, עושרם המופלג, מוסרם הירוד ושפך הדם שגרמו הם נושאי של הפרק והם הסיבה לענישתם של אותם רובעים. אם כן אין מדובר בגבעות חשופות מחוץ לעיר כי אם באזורים מיושבים,

1. על חולדה הנביאה ראה: לינשטאם (1958), ועל קבר חולדה הנביאה, שהיה בתוך העיר ירושלים והיה מוכר עדיין בתקופות מאוחרות, ראה: תוספתא, בבא בתרא, א, יא. כן נודעו בימי הבית השני שערי חולדה בדרומו של הר הבית, שהיוו ודאי הזד לזמנתה של הנביאה מימי הבית הראשון.

2. ראה בפירושים השונים לדברי צפניה.

ו"הגבעות" הוא מן הסתם כינוי קיבוצי לרובעים אחדים, שהשכונה גבעת גרב נמנתה עליהם (ירמיהו לא:לח; ברקאי, 1985, 45–53).

שני המקורות, המזכירים את המשנה במקרא – זה המספר על מקום מגוריה של חולדה הנביאה וזה המנבא חורבן לרובעי האמידים החוץ-עירוניים של ירושלים – קשורים שניהם לימי שלטונו של יאשיהו מלך יהודה ברבע האחרון של המאה השביעית לפני הספירה. דמויותיהם של חולדה הנביאה – הסמכות הרוחנית המרכזית שעמה התייעצו שרי המלך בעניין ספר התורה שהתגלה בעת שיפוץ המקדש – ושל בעלה, שלום בן תקוה, שהיה שומר הבגדים (בין אם היה זה תפקיד כוהני ובין אם שימש בחצר המלוכה), קשורות קשר אמיץ לאוכלוסיית האצולה של דיירי המשנה, כפי שעולה אודות רובע זה מדברי צפניה.

נוסף על אזכורים ברורים וחד משמעיים אלה של רובע המשנה יש בנמצא מקורות מקראיים נוספים, שדומה שלא זכו לתשומת הלב הראויה. בספר נחמיה נזכר אחד משערי ירושלים בשם "שַׁעַר הַיְּשָׁנָה" (נחמיה ג:ו; יב:לט). כמו בדברי צפניה מופיע שער הישנה, שלדעת כותב שורות אלה הוא שיבוש של השם שער המשנה, בצמידות לשער הדגים. על פי ההקשר הגיאוגרפי שבספר נחמיה היה שער הישנה ממוקם בצפון-מערב העיר (צפיר, 1977, 41–42). לדעתנו סביר כאמור להניח, כי שער זה אינו אלא שער המשנה בשיבוש השם. אילו הייתה הכוונה לשער עתיק ונושן לא היה השם מופיע בלשון נקבה, שכן שם העצם שער הינו לשון זכר. שער "ישן" אינו נזכר בירושלים באף לא מקור אחד, וגם הפירוש "שער [החומה] הישנה" דחוק, שכן אם אכן זו משמעות שמו של השער מדוע לא כונה כך במפורש?³

אילו כונה השער על שם העיר ישנה שבצפון הר בית-אל (דברי הימים ב יג:ג; קלאי-קליינמן, 1958) הייתה ה"א היידוע שבראש השם מיותרת. יש לציין, כי בין שמות שערי ירושלים, הנזכרים במקרא, אין דוגמה לשער המכונה על שם העיר, שהדרך היוצאת מן השער מובילה אליה. ישנם שערים הנושאים את שמותיהם של שבטי ישראל – שער בנימין ושער אפרים – אך אין שערים הנושאים שמות ערים. קריאת שמו של שער על שם העיר, שהדרך המתחילה בשער יוצאת אליה, היא השלכה מחקרית, המבוססת על תופעה מתקופות מאוחרות יותר. כן אין להניח, ששער משעריה של ירושלים יכונה על שם עיר, שחשיבותה בשלהי ימי הבית הראשון הייתה מועטת ביותר. זאת ועוד, העיר ישנה נעדרת מכל הרשימות הטופוגרפיות, הן אלה של שלהי ימי הבית הראשון והן אלה מימי נחמיה (קלאי-קליינמן, 1958). מיקומו של שער הישנה בספר נחמיה תואם היטב את מיקומו של רובע המשנה, שהיה לאור המקורות האחרים בצפון העיר. ההנחה ששער הישנה הוא שיבוש מעתיקים משער המשנה אינה בלתי אפשרית מן הבחינה הפלאוגרפית. בין החוקרים המחזיקים בדיעה, שהשער נקרא על שם העיר ישנה, יש להזכיר במיוחד את ז' קלאי (1960, 77). הראשון שהציע לראות בשם שיבוש של השם שער המשנה היה ר' קיטל, ובין המחזיקים בפירוש זה בכתביהם נמנים סימונס (1952, 306), וינסאן (1954, 243, 253) (Vincent & Stève) ומי אבי-יונה (1956, 162).

בין ראשי העם, שישבו בירושלים בימי נחמיה, נמנה "...הַיְּהוּדָה בֶּן-הַסְּנוּאָה עַל-הָעִיר מִשְׁנָה" (נחמיה יא:ט). הדיעות על פירוש תוארו של יהודה חלוקות: האם היה משנה לשר העיר או שר העיר, הממונה על הרובע המכונה המשנה? (אביגד, 1980, 54). המפתח להבנת משמעות תוארו של יהודה מצוי בשם משפחתו: משפחת הסנאה או הסנואה. משפחה זו, הנזכרת בתיאור בניין החומה, הייתה אחראית על שיקום החומה בקטע של שער הדגים:

3. הפירוש המזהה את "שער הישנה" עם "מקום שער הראשון", כלומר: ישן=ראשון, מופיע אצל דאלמן, (Dalman, 1930, 193, 236). דומה שפירוש זה הוא פתרון של קושי אחד באמצעות קושי אחר, ואין הדברים מסתברים.

"נָאֵת שְׁעַר הַדְּגִים בְּנוֹ בְּנֵי הַסְּנָאָה..." (נחמיה ג:ג). שער הדגים נזכר בהקשר גיאוגרפי זהה לזה של רובע המשנה בדברי הנביא צפניה, וכן יחד עם שער הישנה/המשנה בספר נחמיה (יב:לט). לפיכך קיימים במקורות המקראיים ההקשרים הבאים:

צפניה א:י: שער הדגים ← המשנה

נחמיה יא:ט: יהודה בן הסנואה ← על העיר משנה

נחמיה ג:ג: שער הדגים ← בני הסנאה

נחמיה יב:לט: שער הישנה/המשנה ← שער הדגים

מכאן שיש לשער הדגים קשר כלשהו או קרבה גיאוגרפית לרובע המשנה מחד גיסא ומאידך גיסא יש לו קשר למשפחת הסנאה. אחד העקרונות של שיקום תוואי החומה בימי נחמיה היה מסירת בניו קטעי חומה למשפחות שונות "איש לנגד ביתו" (נחמיה ג:כח), כלומר: כל משפחה הייתה אחראית לשיקום החומה באזור מגוריה. לפיכך ניתן להסיק, שמשפחת הסנאה מבני בנימין (הנזכרת גם בעזרא ב:לה; בנחמיה ז:לח; ובדברי הימים א ט:ז), התגוררה בימי שיבת ציון בתחומי של רובע המשנה, שראשיתו בימי הבית הראשון, והייתה ממונה על שיקום החומה באזור מגוריה – אזור שער הדגים, שהיה אחד משערי העיר עוד בימי הבית הראשון. אחד מבניה של אותה משפחה, יהודה בן הסנואה, היה "שר המשנה", כלומר הממונה על ענייני הרובע. רובע המשנה היה מבחינת גודלו ותושביו בבחינת עיר, או מעין יישוב עצמאי, ולכן זכה לשר הממונה עליו. מכאן ששער הדגים יצר את הקשר בין משפחת סנאה ובין רובע המשנה באופן המסביר את משמעות תוארו של יהודה "על העיר משנה" (נחמיה יא:ט).

בספר מלכים נזכר התואר "כֹּהֵן מְשָׁנָה" (מלכים ב כה:יח), בספר ירמיה נזכר התואר "כֹּהֵן הַמְּשָׁנָה" (ירמיהו נב:כד), ואילו במקום אחר בספר מלכים נזכרים "כֹּהֲנֵי הַמְּשָׁנָה" (מלכים ב כג:ד). תואר זה – "כהן משנה" או "כהן המשנה" – אין משמעותו דרגה כלשהי בהיררכיה הכהונית, שכן אילו היה מעין "סגן כהן" צריך היה להיות כתוב "משנה הכהן", בדומה לתואר "משנה המלך" או לכינוי "משנה תורה" (ייבין, 1971, 557). "כהן המשנה" הוא לדעת כותב מאמר זה הכוהן של רובע המשנה, שבשלהי ימי הבית הראשון היה מעמדו כשל עיר בפני עצמה. התואר "כהן המשנה" דומה במשמעותו לתוארו של "אֲמִצְיָה כֹּהֵן בֵּית-אֵל" (עמוס ז:ז) או לזה של "זכריו כהן דאר", הנזכר בחותם שפורסם על-ידי נ' אביגד (Avigad, 1975).

התואר "כהן המשנה" מופיע במקרא בעת פריחתו של הרובע הירושלמי המכונה המשנה בשלהי המאה השביעית לפני הספירה, ואינו מוכר מכל שלב אחר, קדום או מאוחר יותר. עניין כרונולוגי זה יש בו משום תנא דמסייע לקישורו של התואר אל רובע המשנה בניגוד להבנתו כתפקיד בדירוגם המקצועי של הכהונים. לפיכך ניתן לפרש את התואר "כהן המשנה" כממונה על תפקידי הכהונה ברובע המשנה.

בספרי מלכים ב (כה:יח–כא) וירמיה (נב:כד–כז) נזכרים השירים והנכבדים, שהגלה רב טבחים לבבל, וקיימת הפרדה ברורה בין אלה שנלקחו מן "העיר" ובין אחרים שנלקחו כנראה מן המקדש ומרובע המשנה. בין אלה הנזכרים לפני הנכבדים שנלקחו מן העיר נזכרים גם צפניה, כוהן המשנה, ושלושת שומרי הסף. צפניה זה, שנשא בתואר "כהן המשנה", זהה כנראה לצפניה בן-מעשיהו הכוהן, הנזכר במקורות נוספים משלהי ימי הבית הראשון (ירמיהו כט:כח; כט; לו:ג; ראה: אחיטוב, 1971). אם אכן כך הם פני הדברים וזיהוי זה מתקבל על הדעת כי אז היוו הנכבדים, שגלו לבבל מרובע המשנה, קבוצה נפרדת בעת ההגליה, ובראשם עמד צפניה, שהיה אחראי על ענייני הכהונה ברובע המשנה. יש בכך התאמה למידע אודות חולדה ובעלה שלום ואודות אנשי האצולה האחרים מדיירי המשנה הנזכרים בנבואת צפניה.

ניסיון לברר את מקומו של רובע המשנה בירושלים הקדומה מלמד על שתי גישות שונות של שתי קבוצות חוקרים בתולדות המחקר: קבוצה אחת ביססה את זיהויו של הרובע על המקורות הכתובים בלבד, ואילו הקבוצה האחרת ניסתה להיעזר בנתונים ארכיאולוגיים. אלה שניסו את כוחם בזיהוי מקום המשנה על פי המקורות הכתובים נעזרו במידה רבה גם במקורות ההיסטוריים מימי הבית השני, ובעיקר בכתביו של יוסף בן-מתתיהו (Vincent, 1948, 191). לדעתי פסולה גישה זו מן הבחינה המתודית וכל עוד אין השתמרות של אותו שם או של אותו מושג גיאוגרפי עצמו, שעבר מימי הבית הראשון והופיע בכתבים בימי הבית השני, יהא כל שימוש במקורות הללו אנכרוניסטי. בתרגום יונתן לספר צפניה מתורגם שמו של רובע המשנה בביטוי "עופא" (לפי פירוש רד"ק: עפלתא) ואין ספק שיש בכך כדי להוכיח קיומו של נתק בהבנתו של המושג הגיאוגרפי משנה בכל התקופות שלאחר ימי שיבת ציון. השימוש בשם משנה כשמו של רובע מיוחד בירושלים היה ידוע אך ורק בשלהי ימי הבית הראשון ובימי שיבת ציון. לאחר ימי נחמיה השתכחו מקומו ומהותו של המשנה.

ב' מזר סבר, שהמשנה והמכתש, הנזכרים כשמות רובעים עירוניים בנבואת צפניה, היו שני פרורים בצפון-מערב ירושלים, שהשתרעו עד אזור המצודה של ימינו (מזר, 1958, 824; Mazar, 1975, 42). קתלין קניון סברה לפני גילויה של "חומת אביגד" בגבעה המערבית של העיר, שראוי לזהות את אזור המשנה עם ההתפשטות העירונית של שלהי תקופת הברזל במדרון המזרחי של "עיר דוד". אך לאחר גילויה של "חומת אביגד" חזרה בה וסברה, שהשטח שנסגר והוקף על-ידי חומה זו הוא זה הראוי להיות מזוהה עם המשנה המקראי (Kenyon, 1971, 124; 1974, 147-148, 150; Otto, 1980, 65).

נ' אביגד ואחרים, שחפרו בשטחי הגבעה המערבית של ירושלים, ברחבי השטח הגדול שכונה בימי הבית השני "העיר העליונה", מצאו שרידים מתקופת הברזל בכל מקום שהתקברו בו אל הסלע. שטח הגבעה כולל את כל הרובע הארמני, את כל הרובע היהודי וחלק מן הרובע המוסלמי של העיר העתיקה של ימינו. אביגד זיהה שטח גדול זה, אם כי בשפה רפה, עם רובע המשנה המקראי (אביגד, 1980, 54). מאז עבודתו החלוצית של צ'ארלס וורן באזור בשנות השישים של המאה ה-19 נמצאו ברחבי הגבעה כולה עדויות ליישוב מתקופת הברזל. נ' אביגד הוסיף על קודמיו מידע כמותי ואיכותי ואף הוכיח את דבר היותה של הגבעה המערבית מבוצרת מן המאה השמינית לפני הספירה.

לפי שחזור תוואי החומות, הנזכר בפרק ג בספר נחמיה, ובהסתמך על שיטתו של י' צפירי (1977, 41-42) אין ספק, ששער הדגים ושער הישנה, הוא כאמור שער המשנה, הובילו מצפונה של אזור הר הבית אל רובע המשנה שהיה ממערב, ומכאן קיבל שער המשנה את כינויו. לפיכך, לאור המידע הארכיאולוגי הרב, שהצטבר בחפירות השונות, בעיקר לאחר מלחמת ששת הימים, סביר ביותר להניח, שהשטח הגדול, המיושב והמבוצר, המכונה "הגבעה המערבית", זהה עם המונח המקראי "המשנה". הדבר מסתבר גם לאור העובדה, שאין נמצא שם מקראי אחר לאזור גדול וחשוב זה של ירושלים של שלהי ימי הבית הראשון.

רובע המשנה התוסף לגרעין הקדום של העיר, שהיה בעיר דוד ובהר הבית, ובשלהי ימי הבית הראשון היה הרובע ה"מודרני", שהאמידים ובני האצולה התגוררו בו. יש להניח, שבית-הקברות הצפוני של העיר – הקברים המפוארים שבחצר מנזר סטי אטיין ומתחת לבניין בית-הספר שמדיט וכן מערות אחרות באותה סביבה (ברקאי, בדפוס; ברקאי, מזר וקלונר, 1975; ברקאי, 1997; 1997, 26-27; Barkay & Kloner, 1986) – שימש הן את תושבי המשנה והן את יושבי השכונות החוץ-חומתיות, שהתפתחו באותה עת מצפון ל"חומת

אביגד". שכונות אלה, הנזכרות בנבואת ירמיה (לא:לז-לט) וכן בנבואת צפניה בשם הכולל "הגבעות" (א:י), התפתחו במהלך המאה השביעית לפני הספירה, בימיהם של שני נביאים אלה בין העיר המבוצרת ובין שטחי בית-הקברות הצפוני. שכונות אלה נזכרות אצל צפניה בסמיכות לשמו של רובע המשנה, ולדבריו מכיוון תבואנה הצרות, שתפקודנה את ירושלים ביום ה' – "יום צָרָה וּמְצוּקָה יוֹם שֶׁאֵינָהּ וּמְשׁוּאָה... (שם:טו).

רובע המשנה היה לפיכך אחד מחלקי העיר, שלא היה משני כלל, אלא היווה את עיקר העיר. אזור זה היה השני בתהליך ההתפתחות העירונית לאחר הגרעין הקדום של העיר, ומכאן שמו, אך לא היה בשום פנים רובע משני בחשיבותו. רובע המשנה היה רובע האמידים היוקרתי של ירושלים, שהשתרע בשלהי ימי הבית הראשון על פני כל שטחי הגבעה המערבית עד עמק הערב (העמק הטרונוורסלי או נחל המצודה) בצפון ועד גיא בן הינום במערב.

שטח המשנה כלל חלקים, הנמצאים כיום בתחום העיר העתיקה, המוקפת על-ידי החומה הטורקית, ואף את שטח "הר ציון" של ימינו, שמחוץ לחומת העיר העתיקה. השטח הגדול והאוכלוסייה הרבה של רובע זה הצדיקו שם מיוחד ואף פקידים רמי דרג – שר עיר מיוחד וכוהן מיוחד – שהיו אחראים לאוכלוסיית הרובע. כשם שהתואר "משנה למלך" או הכינוי "משנה תורה" שניים בדירוג אך חשובים ביותר כשלעצמם כך גם רובע המשנה בירושלים היה שני בדירוג לאחר הגרעין הקדום של ירושלים, אך היה הראשון בעצמתו הן מבחינת גודלו והן מבחינת מספר האוכלוסין בו.

רשימת מקורות

- אביגד נ', 1980;
העיר העליונה של ירושלים, הוצאת שקמונה, ירושלים.
 אבי-יונה מ', 1956;
 "הטופוגרפיה של ירושלים בימי המלוכה", בתוך: מ' אבי-יונה (עורך), **ספר ירושלים**, א, הוצאת דביר, ירושלים ותל-אביב, עמ' 156-168.
 אחיטוב ש', 1971;
 "צפניה, צפניהו", **אנציקלופדיה מקראית**, ו, ירושלים, טור 753.
 ברקאי ג', 1985;
צפונה ומערבה של ירושלים בסוף תקופת הברזל, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.
 ברקאי ג', 1997;
 "שלושה קברים מתקופת הבית הראשון מצפון לשער שכם וזמנו של החפיר הצפוני של ירושלים", **קתדרה**, 83, עמ' 7-26.
 ברקאי ג', בדפוס;
 "בתי הקברות של ירושלים בימי הבית הראשון", בתוך: ש' אחיטוב ועי' מזר (עורכים), **ספר ירושלים – תקופת המקרא**, הוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
 ברקאי ג', מזר עי' וקלוגר עי', 1975;
 "בית הקברות הצפוני של ירושלים בימי בית ראשון", **קדמוניות**, ח, עמ' 71-76.
 ייבין ש', 1971;
 "פקידות", **אנציקלופדיה מקראית**, ו, ירושלים, טורים 540-575.
 ליונשטאם ש"א, 1958;
 "חלדה", **אנציקלופדיה מקראית**, ג, ירושלים, טור 142.
 מזר ב', 1958;
 "ירושלים", **אנציקלופדיה מקראית**, ג, ירושלים, טורים 791-837.

צפירי י', 1977;
 "חומות ירושלים בימי נחמיה", *קתדרה*, 4, עמ' 31-42.
 קלארקליימן ז', 1958;
 "ישנה", *אנציקלופדיה מקראית*, ג, ירושלים, טורים 907-908.
 קלאי ז', 1960;
 גבולותיה הצפוניים של יהודה, ירושלים.

Abel F.M., 1948;

"Le faubourg de Dora-sur mer", In: *Éclairissement de quelques passages de Macabées (VIII)*, *RB*, 55, pp, 191-193.

Avigad N., 1975;

"The Priest of Dor", *IEJ*, 25, pp. 101-105.

Barkay G. & Kloner A., 1986;

"Jerusalem Tombs from the Days of the First Temple", *BAR*, 12, pp. 40-75.

Dalman G., 1930;

Jerusalem und sein Gelände, Gütersloh (Reprint: Hildesheim, New-York 1972).

Kenyon K.M., 1971;

Royal Cities of the Old Testament, London.

Kenyon K.M., 1974;

Digging Up Jerusalem, E. Benn, London.

Mazar B., 1975;

The Mountain of the Lord, Garden-City, New-York.

Otto E., 1980;

Jerusalem - die Geschichte der Heiligen Stadt, Stuttgart, Berlin, Köln and Mainz.

Simons J., 1952;

Jerusalem in the Old Testament, Brill, Leiden.

Vincent L.H. & Stève A.M., 1954;

Jérusalem de l'ancien Testament, vol. I, Gabalda ed., Paris.